

Inhoud

Voorwoord 7

Forum Romanum 11

Curia 15

Rostra 23

Tempel van Janus 27

Tempel van Vesta 35

Tempel van de vergoddelijkte Caesar 43

Forum van Augustus en tempel van Mars de Wreker 49

Forum van Trajanus 57

Palatijn 63

Apollotempel op de Palatijn 71

Capitool 79

Mamertijnse gevangenis 85

Colosseum 93

Gouden Huis 99

Boog van Constantijn 107

Theaters van Pompeius en Marcellus 115

Circus Maximus 123

Pantheon 129

Augusteïsche Marsveld en altaar van de Vrede 137

Via Sacra en Via Appia 145

Nawoord *Fik Meijer* 155

Plattegronden 160

Leestips 163

Beknopte tijdslijn van de antieke geschiedenis van Rome 166

Verantwoording 172

Index van de auteurs die in dit boek geciteerd worden 175

Namenindex 190

Voorwoord

Al sinds de oudheid is Rome bekend als de eeuwige stad. En terecht, want nog steeds staat de stad vol met monumenten uit het oude Rome. Een groot aantal beroemde gebouwen is daarentegen ten onder gegaan, maar deze leven voort in de antieke literatuur. De titel van dit boek, *De vereeuwigde stad*, slaat dan ook op de wijze waarop literatuur het klassieke Rome voor de eeuwigheid bewaart. Zij geeft indrukken weer van verschillende elementen van de stad: het uiterlijk van gebouwen, de betekenis die locaties voor mensen vervulden, de functies die monumenten hadden voor het dagelijks leven.

In dit boek passeren een twintigtal locaties en gebouwen de revue. Zij worden in een hoofdstuk behandeld aan de hand van enkele literaire passages (voornamelijk uit de oudheid) en hun culturele context, die door korte essays met elkaar verbonden worden. Voor het lezen van dit boekje is het niet nodig Latijn of Grieks te beheersen: alle citaten zijn voorzien van een vertaling. Wij hopen dat op deze manier de antieke ruïnes voor het geestesoog van de lezer weer tot leven komen. Om deze verbeeldingskracht te stimuleren hebben we ervoor gekozen om geen foto's van de plaatsen op te nemen, maar tekeningen of prenten ter illustratie te gebruiken. Waar mogelijk hebben we voor afbeeldingen van de 18de-eeuwse kunstenaar Giovanni Battista Piranesi gekozen, wiens afbeeldingen ('vedute') van de Romeinse monumenten het beeld van Rome bij veel mensen in de 18de en 19de eeuw sterk hebben beïnvloed.

Wij zouden willen aanbevelen om dit boekje ter plekke in Rome te lezen, dus voor het desbetreffende monument. De verbeeldingskracht van

de teksten komt dan het best tot zijn recht. Het is natuurlijk ook mogelijk om het thuis te lezen, eventueel als inspiratie voor of voorbereiding op een volgende reis. Doordat er geen verwijzingen tussen de hoofdstukken zijn, kunnen ze in willekeurige volgorde gelezen worden. Om het boekje luchtiger te maken, hebben we kleine kaders met extra weetjes per hoofdstuk toegevoegd (die niet door de auteur van het hoofdstuk zijn geschreven). Twee plattegronden helpen om de locaties van de verschillende gebouwen voor te stellen. Informatie over de auteurs en een tijdslijn zijn achterin geplaatst om de leesbaarheid van de hoofdstukken te bevorderen. Bovendien hebben we suggesties voor meer lectuur over Rome in onze *Leestips* verzameld. Bij elk van die boeken staat het gewicht aangegeven, voor het geval ze meegaan in de koffer naar Rome.

Het idee van dit boekje ontstond gedurende een studiereis naar Rome van de opleiding Griekse en Latijnse Taal en Cultuur van de Universiteit Leiden. De auteurs van dit boekje waren allemaal deelnemers van deze reis, zowel studenten als docenten. We lieten ons daarbij inspireren door enerzijds vergelijkbare werken zoals Jona Lenderings gids voor het antieke Rome aan de hand van tijdgenoten getiteld *Stad in marmer* (2007), Adriaan van Hecks *Breviarium Urbis Romae Antiquae* (intussen helaas niet meer in druk) en Franz Peter Waiblingers Duitse verzameling *Roma Caput Mundi*, en anderzijds de verzameling teksten die voor onze studiereis was samengesteld.

Als redactie willen we graag een aantal mensen bedanken. Allereerst zijn dat de auteurs, voor hun enthousiasme en toewijding aan dit project en hun geduld met ons redactionele ingrijpen. Ten tweede is dat Susanna de Beer, voor haar hulp tijdens het brainstormen in verschillende fasen van het project, het schrijven van een kader en het bijzonder nauwkeurige proeflezen van het volledige manuscript. We willen Susanne Opitz

bedanken voor haar idee geen foto's, maar historische afbeeldingen in het boek op te nemen. Zij heeft ook de afbeeldingen uitgezocht en de plattegronden gemaakt. Tevens willen we Ayça Cozar, Sjoerd Hermans, Alissa de Jong, Jane van Rijk en Amber Willemsen bedanken voor het proeflezen van enkele hoofdstukken en hun waardevolle feedback. Wij zijn Fik Meijer bijzonder dankbaar dat hij bereid was om een nawoord te schrijven. Tot slot willen wij Amsterdam University Press bedanken voor hun interesse in dit project en met name Inge van der Bijl voor de prettige samenwerking.

Nathasja van Luijn

Mark Oldenhave

Christoph Pieper

Leiden, juni 2017

Giovanni Battista Piranesi (1720–1778): Het Forum Romanum
(voordat men het begon op te graven)

Forum Romanum

CHRISTOPH PIEPER

Er is waarschijnlijk geen andere plaats in Rome die zo beroemd is als het Forum Romanum, het kloppende hart van het antieke Romeinse wereldrijk. Wie vandaag naar het Forum komt, zal een goede gids moeten hebben om te begrijpen bij welk gebouw de stenen op de grond en de fundamenteën horen. Soms staan er nog een paar zuilen van een tempel en her en der is nog de marmeren vloerbedekking van de Basilica Julia zichtbaar, een van de economische centra van de stad. Maar weinig gebouwen zijn nog als geheel herkenbaar: het senaatsgebouw, de triomfbogen van Septimius Severus en Titus, de tempel van Antoninus Pius en Faustina. Toch worden de meeste bezoekers meteen gegrepen door de historische sensatie van de plaats. Velen herkennen op het Forum ook het gevoel dat in de 12de eeuw als volgt werd verwoord:

par tibi, Roma, nihil, cum sis prope tota ruina!
quam magna fueris integra, fracta doces.
(Hildebertus van Lavardin, *Gedichten* 36.1–2)

*Niets is vergelijkbaar met jou, Rome, hoewel je bijna volledig in puin ligt.
Hoe groot je ooit geweest bent toen je nog heel was, dat leer je ons ook nu je in
stukken ligt.*

Het Forum werd in de oudheid elke dag druk bezocht door mensen van alle lagen van de maatschappij. Hier dreef men in de basilica's handel, en vóór de basilica's werd rechtgesproken; hier spraken de bestuurders het

volk toe, en hier werden in de tempels religieuze vieringen gehouden en offers gebracht. Bovendien was dit de plaats waar mannen die glansvolle daden voor de staat verricht hadden, een standbeeld of een eervolle inscriptie kregen. Oorspronkelijk werden er, voordat er aparte theaters en amfitheaters werden gebouwd, zelfs spelen op het Forum gehouden, zoals de architect Vitruvius vermeldt:

Graeci in quadrato amplissimis et duplicibus porticibus fora constituunt crebrisque columnis [...] adornant. Italiae vero urbibus non eadem est ratione faciendum, ideo quod a maioribus consuetudo tradita est gladiatoria munera in foro dari. igitur circum spectacula spatiosiora intercolumnia distribuantur circa in porticibus argentariae tabernae maenianaque superioribus coactionibus conlocentur. (Vitruvius, *Over architectuur* 5.1)

De Grieken bouwen hun pleinen als een rechthoek met eromheen brede dubbele wandelgangen en zuilen die dicht bij elkaar staan. [...] In de steden van Italië mag men niet op dezelfde manier bouwen omdat al sinds de vroegste tijd gladiatorenwedstrijden op het Forum plaatsvonden. Om zo'n opvoering heen staan daarom de zuilen minder dicht bij elkaar. Daaromheen worden in de wandelgangen de winkels van de zilversmeden en op de eerste verdiepingen balkons aangelegd.

Ondanks al deze officiële en representatieve functies die het Forum vervulde, moeten we niet vergeten dat het ook (en zelfs met name) een plaats was waar gewone Romeinen elkaar ontmoetten en tijd doorbrachten. Plautus, een komediedichter uit de republikeinse periode, herinnert ons daaraan in een van zijn toneelstukken. Hierin laat hij een personage

in een humoristische opsomming uitleggen wat voor soort mensen je op het Forum kon aantreffen:

qui peiurum convenire volt hominem ito in comitium;
qui mendacem et gloriosum, apud Cloacinae sacrum,
ditis damnosos maritos sub basilica quaerito.
ibidem erunt scorta exoleta quique stipulari solent,
symbolarum conlatores apud forum piscarium.
in foro infumo boni homines atque dites ambulant,
in medio propter canalem, ibi ostentatores meri;
confidentes garrulique et malivoli supra lacum. [...]
sub veteribus, ibi sunt qui dant quique accipiunt faenore.
pone aedem Castoris, ibi sunt subito quibu' credas male.
(Plautus, *Curculio* 470–477, 480–481)

*Wie een meenedpleger wil ontmoeten, moet naar het Comitium gaan.
Een leugenaar en blaaskaak vind je bij het heiligdom van Cloacina.
Rijke en verderfelijke echtgenoten moet je bij de basilica zoeken.
Daar vind je ook oude hoeren en mensen die schuldbrieven uitreiken.
Verzamelaars van geld voor gemeenschappelijke maaltijden vind je bij de
vismarkt.
In het lagere gedeelte van het Forum wandelen de rijke, welvarende mensen,
in het middelste gedeelte bij de sloot alle opscheppers,
langs de Lacus Curtius de overmoedigen, klets koppen en kwaadsprekers. [...]
Bij de oude kraampjes verlenen de woekeraars geld en eisen het terug.
Naast de tempel van Castor staan mensen die je niet al te snel moet vertrouwen.*

Alò Giovannoli (ca. 1550–1618): De Curia (nog als kerk S. Adriano in Foro)

Curia

MARLOES DE WIT EN NATHASJA VAN LUIJN

De Curia (het senaatsgebouw van de Romeinen) en de senaat vervulden een belangrijke functie in het dagelijks leven van het oude Rome. Er werden magistraten gekozen, priesters ingewijd, testamenten opgesteld en adopties geregeld. Ook was er een speciaal altaar binnen de Curia, gewijd aan Victoria, de godin van de overwinning: politiek en religie gingen vaak hand in hand in het oude Rome. De Curia lag op het Forum Romanum tegenover de *rostra*. Het gebouw dat vandaag de dag nog steeds te bezichtigen is, heeft in de loop van de tijd veel veranderingen ondergaan. De eerste Curia stamt uit de 7de eeuw v.Chr. en is verschillende keren afgebrand en opnieuw opgebouwd. De Curia die wij nu zien, de Curia Julia, werd in de 1ste eeuw v.Chr. ten tijde van Julius Caesar gebouwd, maar de huidige vorm gaat terug op een grote reconstructie aan het eind van de 3de eeuw n.Chr.

Aan de bouw van deze Curia Julia ging een enorme brand vooraf. Rome werd in de eerste eeuw geteisterd door hevige politieke onrust. Met name de politieke rivalen Clodius en Milo betaalden criminele bendes waarmee ze de straten van Rome onveilig maakten. De ruzie liep zo hoog op dat op een bepaald moment Clodius door de aanhangers van Milo vermoord werd. Hiermee hield de onrust echter niet op: Clodius' makkers bleven Milo's volgelingen aanvallen. Dit leidde tot bloederige gevechten, waarbij het senaatsgebouw in vlammen opging. Enige tijd later werd Milo wegens de moord op Clodius aangeklaagd en bij het proces door zijn vriend Cicero verdedigd. Diens opzweepende pleidooi beschrijft het drama van de verwoesting van dit gebouw. Hier-

uit kunnen wij afleiden hoe belangrijk de Curia was voor het Romeinse volk:

quo quid miserius, quid acerbius, quid luctuosius vidimus? templum sanctitatis, amplitudinis, mentis, consilii publici, caput urbis, aram sociorum, portum omnium gentium, sedem ab universo populo concessam uni ordini, inflammari, excindi, funestari, neque id fieri a multitudine imperita – quamquam esset miserum id ipsum – sed ab uno!
(Cicero, *Ter verdediging van Milo* 90)

Waar hebben wij ooit iets gezien dat erger, bitterder of treuriger is? Deze heilige en grootse tempel, een toonbeeld van rationele, publieke besluitvorming, het hoofd van de stad, het altaar van de bondgenoten, de veilige haven van alle volken, een plaats die het hele volk aan de senatoren heeft gegeven, is in brand gestoken, vernietigd en bezoedeld. Dit gebeurde niet spontaan door een razende menigte – hoe erg dat ook zou zijn – maar omdat het volk opgehitst was door één man!

We kunnen ons goed voorstellen wat het verlies van het centrale politieke gebouw van de Romeinen voor impact had. Hier werden in regelmatige vergaderingen immers de belangrijkste beslissingen genomen. De *consules*, de twee machtigste mannen van de republiek die elk jaar verkozen werden, waren de voorzitters van de senaatsvergadering en mochten bepalen wie er aan het woord kwam. In principe mochten alle *ex-consules* die iets over het te bespreken onderwerp wilden zeggen, als eersten spreken. Daarna kwamen alle andere (oud-)magistraten aan de beurt en tot slot mochten de ‘gewone’ senatoren die geen magistratuur vervulden of vervuld hadden, hun zegje doen. Daarnaast bepaalden de voorzitters

wanneer er overgegaan werd tot een stemming. De vergadering kon eveneens opgebroken worden om op de eerstvolgende vergaderdag verder te gaan waar men gebleven was. Meestal werd een vergadering pas opgebroken als het donker werd, maar in het geval van een bijzondere gebeurtenis kon hij al eerder beëindigd worden.

Niet altijd verliepen vergaderingen zo geordend. Zeker in onrustige tijden kon het senaatsgebouw gebruikt worden om de politieke tegenstander te vernederen. Dit gebeurde ook in de senaatsvergadering in de tijd dat de eerdergenoemde Clodius nog in leven was. Hij en Milo gebruikten de senaatsvergadering om hun ruzie in het openbaar uit te vechten, zoals de senator Cicero in een brief aan zijn broer schrijft – Milo en Clodius maakten een fatsoenlijk debat in feite onmogelijk:

ibatur in eam sententiam. tum Clodius rogatus diem dicendo eximere coepit; furebat a Racilio se contumaciter inurbaneque vexatum. deinde eius operae repente [...] clamorem satis magnum sustulerunt, opinor, in Q. Sextilium et amicos Milonis incitatae; eo metu iniecto repente magna querimonia omnium discessimus. (Cicero, *Brieven aan zijn broer Quintus* 2.1.3)

Toen we op het punt stonden om over de zaak te gaan stemmen, werd Clodius naar voren geroepen. Hij begon lang te praten om te zorgen dat het niet tot een stemming kon komen voor het einde van de dag. Hij was boos en beledigd door de woorden van de voorzitter. Toen begonnen zijn aanhangers plotseling [...] van buiten een enorm lawaai te maken. Ik denk dat ze waren aangevuurd door Quintus Sextilius en wat vrienden van Milo. Vanwege dat lawaai gingen we snel uiteen en beëindigden we de vergadering onder luid en algemeen protest.

Je kunt het af en toe meemaken als je op het Forum Romanum loopt: de moord op Caesar. Toeristen staan dan voor de deur van de Curia en laten zich dramatisch op de grond vallen, terwijl hun vrienden het moment met hun camera of telefoon opnemen. Er zijn immers weinig antieke gebeurtenissen die zo beroemd zijn als het moment waarop Caesar in de senaatsvergadering komt en daar door tientallen dolksteken van medesenatoren om het leven wordt gebracht. Zijn laatste woorden gericht aan Brutus ('Ook jij, mijn zoon?') behoren tot de bekendste antieke citaten. Ook de tv-serie *Rome* enceneert het dramatische moment: Caesar zit bloedend op de grond voor de zitbanken van de senatoren en laat zijn laatste blik door het senaatsgebouw dwalen. Maar dat klopt niet. De senaat vergaderde namelijk op 15 maart 44 v.Chr. niet in de naar Caesar vernoemde Curia Julia, maar bij wijze van uitzondering in de zuilengalerij van het theater van Pompeius. Het zal vast geen toeval zijn geweest dat de senatoren Caesar juist hier wilden straffen voor zijn monarchistische regeringsstijl, want Pompeius was zijn grote tegenstander geweest tegen wie hij in de burgeroorlog had gevochten. Wie dus het historisch correcte kiekje wil maken, moet niet op het Forum zijn, maar naar de opgravingen op de Largo di Torre Argentina gaan. Aan de kant van het moderne theater op het plein, ergens waar vandaag bij de republikeinse tempels een kattenasiel is ondergebracht, overleed Gaius Julius Caesar.